

СПІВВІДНОШЕННЯ ТА РОЗМЕЖУВАННЯ КАТЕГОРІЙ «РЕСТИТУЦІЯ» Й «КОНДИКЦІЯ»

CORRELATION AND DISTINCTION OF CATEGORIES “RESTITUTION” AND “CONDICTIO”

Романська І.В., аспірант
кафедри цивільно-правових дисциплін

Інститут права

Львівського державного університету внутрішніх справ

Стаття присвячена розв'язанню науково-прикладної проблеми співвідношення кондикції та реституції. Розкрито зміст цих правових інститутів. Окреслено основні критерії розмежування вимог, які обумовлені зобов'язанням з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, і вимог про повернення майна в натурі за недійсним (нікчемним) правочином.

Установлено, що умовою застосування реституційної вимоги є визнання правочину (договору) недійсним, а кондикційної вимоги – відсутність договірних відносин між сторонами спору. Обґрунтовано, що при застосуванні кондикції на набувача покладається обов'язок повернути потерпілому майно, набуто за відсутності правової підстави. Натомість у разі задоволення реституційної вимоги сторони правочину зобов'язані повернути все одержане за ним, тобто має місце повернення в первісний стан.

Констатовано, що коло осіб, які мають право пред'являти кондикційний позов, ширше порівняно із суб'єктами, що мають право на звернення з реституційною вимогою.

Реституція, як загальний майновий наслідок нікчемного правочину, може бути застосована судом з власної ініціативи, а задоволення кондикційної вимоги – лише на підставі пред'явлення потерпілим відповідного позову. Реституція спрямована на захист інтересів обох сторін недійсного правочину, а кондикція захищає порушене право потерпілого, якому набувач зобов'язаний повернути безпідставно набуто майно.

На підставі узагальнення доктринальних підходів, аналізу законодавчих положень і матеріалів судової практики встановлено, що реституція та кондикція є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав. Крім того, зроблено висновок, що кондикція застосовується субсидіарно до реституції, якщо титульний володілець позбавлений можливості захистити своє право, звернувшись із вимогою про застосування загального наслідку недійсності правочину.

Ключові слова: кондикція, реституція, критерії співвідношення, вимога про повернення безпідставно набутого, збереженого майна, визнання правочину недійсним.

The article is devoted to solving the scientific-applied problem of the relationship between condictio and restitution. The content of these legal institutions is revealed. The main criteria for distinguishing between claims arising from obligations to acquire, preserving property without a sufficient legal basis, and claims for the return of property in kind under an invalid (insignificant) transaction are outlined.

It is established that the condition for the application of the restitution claim is the recognition of the transaction (agreement) as invalid, and the condition of the condictio requirement is the absence of contractual relations between the parties to the dispute. It is substantiated that when applying the condictio, the purchaser is obliged to return to the injured person the property acquired in the absence of a legal basis. Instead, if the restitution claim is satisfied, the parties to the transaction are obliged to return everything received for it; it means there is a restoration of the previous state.

It is stated that the range of persons who have the right to file a condictio claim is wider than the subjects who have the right to file a restitution claim.

Restitution, as a general property consequence of an invalid transaction can be applied by the court on its own initiative, and the satisfaction of a condictio claim can be applied only based on a lawsuit filed by the injured person. Restitution is aimed at protecting the interests of both parties to an invalid transaction, and the condictio protects the violated right of the injured person, to whom the purchaser is obliged to return the property acquired in the absence of a legal basis.

Based on the generalization of doctrinal approaches, analysis of legal provisions and case-law, it is established that restitution and condictio are independent ways to protect subjective civil rights. In addition, it is concluded that the condictio is applied in a subsidiary manner to restitution, if the titular owner is deprived of the opportunity to protect his right by requesting the application of the general consequence of the invalidity of the agreement.

Key words: condictio; restitution; ratio criteria; claims for the return of property acquired, preserved in the absence of a legal basis, the recognition of the transaction (agreement) as invalid.

Постановка проблеми. Суб'єктивне право учасників цивільних відносин набуває практичної значимості лише в разі створення державою ефективного механізму його здійснення та захисту.

У статті 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) закріплені універсальні способи захисту цивільних прав та інтересів, проте законодавець не визначив особливості застосування того чи іншого способу захисту при порушенні конкретного суб'єктивного цивільного права, не диференціював їх за ознакою порушеного права.

Застосування того чи іншого способу захисту залежить від змісту суб'єктивного права й характеру його порушення. Так, повернення речі власнику (іншому титульному володільцю) від неуправомоченої особи (безтитульного, фактичного володільця) можливе не лише шляхом звернення до суду з виндикаційним позовом, а й у результаті пред'явлення позову, предметом якого є реституційна (ст. 216 ЦК України) або кондикційна (ст. 1212 ЦК) вимога.

Проблема обрання особою ефективного способу захисту для відновлення порушених прав існує доволі давно, однак вона й сьогодні викликає жваву полеміку в доктрині цивільного права та труднощі в правозастосуванні. Отже, нагальним є вирішення питання про розмежування інститутів кондикції та реституції.

Стан дослідження. Незважаючи на те що такі способи захисту цивільних прав, як реституція та кондикція, були предметом наукових розвідок низки вчених-цивілістів (Д.В. Бобрової, І.О. Дзери, О.Б. Гнатів, І.М. Гончарова, Я.М. Романюка та ін.), питання щодо визначення сфери й меж застосування норм про кондикційне зобов'язання до інших вимог про захист цивільних прав залишається дискусійним.

Метою статті є розмежування реституції та кондикції як способів захисту суб'єктивних цивільних прав, а також розкриття особливостей субсидіарного застосування останньої.

Виклад основного матеріалу. Легальні підстави виникнення та застосування кондикційного зобов'язання

регламентовані главою 83 ЦК України. Його суть зводиться до того, що набувач, який безпідставно збагатився за рахунок іншої особи, зобов'язаний не лише повернути майно в натурі чи відшкодувати його вартість, а й у повному обсязі компенсувати потерпілому негативні наслідки шляхом відшкодування всіх доходів, які він одержав або міг одержати від цього майна [1].

Отже, кондикційне зобов'язання покладає на набувача обов'язок повернути потерпілому неправомірно отримане чи збережене майно. У судовій практиці побутує думка, що для таких зобов'язань притаманний приріст майна в набувача без достатніх правових підстав [2].

З приписів ст. 1212 ЦК України випливає, що до підстав виникнення зобов'язання з повернення безпідставно набутого майна варто віднести набуття чи збереження майна однією особою (набувачем) за рахунок іншої (потерпілого); набуття чи збереження майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала [3]. Відсутність правової підстави означає, що набуття, збереження майна набувачем, тобто його збагачення, не має під собою жодного законодавчого підґрунтя чи суперечить юридичному змісту правовідношення.

Натомість реституція є загальним майновим наслідком недійсності правочину, а тому притаманні їй ознаки та специфіка застосування впливають із його правової природи. Вона є тим елементом, без якого інститут недійсності правочину не можна вважати завершеним, і покликана не допустити подальше існування недійсного правочину, усунути наслідки його вчинення.

Зміст реституції розкрито в абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України. Під нею розуміють поновлення сторін у первісний стан, тобто взаємне повернення переданого за недійсним правочиним, яка підлягає застосуванню лише за умови, що майно, передане за правочиним, залишається в його сторони [4].

Як спосіб захисту реституція застосовується з метою відновлення порушених майнових прав його контрагентів і приведення їх до стану, що існував на момент його вчинення. Як слушно зауважує В.М. Косак, реституція покликана відновити майновий стан сторін недійсного правочину [5, с. 164].

Отже, умовою застосування реституційної вимоги є визнання правочину (договору) недійсним; реституційна вимога може пред'являтися лише в разі наявності між сторонами спору укладеного договору, який є нікчемним або визнано недійсним у судовому порядку; контрагенти повертають усе одержане за правочиним; як випливає з приписів ч. 5 ст. 216 ЦК України, суд вправі застосувати реституцію до нікчемних правочинів з власної ініціативи.

Солідаризуємося з висловленим у доктрині підходом, що ключовою метою застосування реституції є повернення майна власнику від особи, що втратила права на таке майно в результаті недійсності правочину, тобто невідповідності його законодавчим вимогам [6, с. 42]. Проте й набуття майна без достатньої правової підстави теж торкається повернення майна власнику від особи, яка не має на нього титульних прав.

З огляду на це, потрібно окреслити критерії розмежування вимог, які обумовлені зобов'язаннями з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, і вимог про повернення майна в натурі за недійсним (нікчемним) правочиним.

Передусім варто відзначити, що реституція виникає виключно на підставі нікчемного чи оспорюваного правочину. Це означає, що ця вимога має чітко визначену функціональну спрямованість. Натомість кондикційне правовідношення виникає з відносин, не заснованих на договорі, тобто умовою застосування кондикційної вимоги є відсутність договірних відносин між сторонами спору.

Як убачається з матеріалів судової практики, у разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний харак-

тер правовідносин виключає можливість застосування до них судом положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України [7]. Принагідно варто відзначити, що положення про кондикцію застосовні й до випадків передання майна на виконання так званого неукладеного договору.

Доцільно провести розмежування між досліджуваними інститутами за суб'єктивним складом.

Як ми з'ясували, визнання правочину недійсним у судовому порядку та/або застосування реституційних наслідків як зобов'язально-правовий спосіб захисту підлягає застосуванню лише в разі перебування сторін спору в договірному правовідношенні. Тобто реституційна вимога може бути пред'явлена виключно контрагенту договору (правочину), який є недійсним у силу приписів закону або визнається таким у судовому порядку, тоді як із кондикційною вимогою звертається особа, що втратила право власності, до особи, яка безпідставно набула чи зберегла майно, а також власник утраченого майна до незаконного його володільця. Тобто відповідачами в справі (набувачами за кондикційними зобов'язаннями) є особи, які не перебувають із потерпілим у договірних правовідносинах. Отже, коло суб'єктів, що наділені правом на пред'явлення кондикційного позову, ширше порівняно з особами, що мають право на застосування реституції.

Крім того, варто звернути увагу на відмінність реституційних і кондикційних правовідносин, суть якої полягає в тому, що зобов'язання з безпідставного збагачення передбачає односторонній правовий зв'язок між боржником і кредитором, де праву однієї сторони кореспондує обов'язок іншої, тоді як реституція (ураховуючи її трактування як на доктринальному рівні, так і на практиці) є двосторонньою. Під двостороннім характером зазвичай розуміється зустрічність, взаємообумовленість обов'язків сторін недійсного правочину з повернення один одному всього отриманого за таким правочиним. Саме така двосторонність наштовхує на думку про зустрічний характер прав та обов'язків сторін зобов'язання, як у синалагмі.

Також очевидною є відмінність фактичних підстав виникнення реституційного та кондикційного зобов'язань. До елементів фактичної підстави виникнення кондикційного традиційно відносять так зване безпідставне збагачення за рахунок потерпілого. Натомість до підстав застосування реституційної вимоги належить укладення оспорюваного чи нікчемного правочину.

Дискусійним у доктрині залишається питання про розмежування розглядуваних інститутів за таким критерієм, як об'єкт позову. Цивільістські одностайні в тому, що в результаті застосування реституції може бути повернута як родова річ, так й індивідуально визначена річ. Стосовно ж кондикції усталеною є позиція, що вимога, яка випливає з безпідставного збагачення, спрямована на повернення лише речі, яка визначена родовими ознаками, тобто того ж роду і якості, або її вартості [8, с. 24; 9, с. 147].

Такий підхід видається не досить виваженим. Термін «майно», яким оперує законодавець у гл. 83 ЦК України, на наше переконання, доцільно розглядати в широкому розумінні: поверненню підлягає те саме майно, яке й було набуто або аналогічне йому. Отже, за кондикцією як самостійним способом захисту також може бути витребувана індивідуально визначена або родова річ.

Реституція спрямована на захист інтересів обох сторін недійсного правочину, оскільки його контрагенти зобов'язані повернути все одержане за ним, тобто має місце поновлення попереднього стану. Так, особа, пред'являючи вимогу про застосування реституції, прагне повернути те майно, яке вона передала за правочиним, водночас усвідомлюючи необхідність повернення того майна, яке вона отримала.

Натомість кондикція покликана захистити інтереси лише потерпілого, оскільки при її застосуванні на набувача покладається обов'язок повернути потерпілому майно, набуто за відсутності правової підстави.

Крім того, як слушно зауважує К.І. Скловський, сутність реституції полягає не лише в захисті права, а й у захисті цивільного обороту [10, с. 698]. Безумовно, інтереси цивільного обороту вимагають якомога швидшого виправлення тієї ситуації, яка виникла внаслідок відсутності юридичного факту, який став для сторін правочину підставою для зустрічного майнового надання.

Відмінність між досліджуваними правовими інститутами полягає в тому, що реституція, як загальний майновий наслідок нікчемного правочину, може бути застосована судом з власної ініціативи, тоді як кондикція застосовується судовими інституціями виключно на підставі пред'явлення потерпілим відповідного позову. Більше того, для повернення безпідставно набутого або збереженого набувачем майна потерпілий повинен довести своє право на нього.

Такими чином, реституція як наслідок недійсності правочину є самостійним охоронним засобом і не може зводитися до кондикції, оскільки їй приманні ознаки, не характерні зобов'язанню з безпідставного збагачення, серед яких можна виокремити двосторонність, спрямованість на захист обох сторін недійсного правочину, а також на охорону цивільного обороту в цілому. Отже, реституція та кондикція є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав.

Також вважаємо за необхідне зосередити увагу на наступному аспекті співвідношення досліджуваних правовідносин.

Законодавець визначає кондикційне зобов'язання як загальний захисний захід, який може застосовуватися не тільки самостійно, а й субсидіарно.

Особливість зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової проявляється в тому, що в силу прямої вказівки ч. 3 ст. 1212 ЦК України норми цього інституту додатково застосовуються, зокрема, до вимог про повернення виконаного за недійсним правочинном, тобто до реституційних правовідносин. Сполучник «також», який застосовує законодавець, трактується авторами коментаря до ЦК України як визнання субсидіарного застосування кондикції щодо реституції [11, с. 948].

Як убачається з правової позиції, викладеної в Постанові Верховного Суду України від 2 березня 2016 року у справі № 6-3090цс15, кондикція додатково застосовується до реституції як спосіб захисту порушеного права за умови, що певна вимога власника не охоплюється норма-

тивним урегулюванням основного способу захисту, проте за наявними ознаками, умовами та складом учасників правовідношення підпадає під визначення зобов'язання з безпідставного збагачення [12].

Тобто, якщо власник майна позбавлений можливості захистити своє право за допомогою реституції, підлягає застосуванню кондикція як субсидіарний спосіб захисту.

На підтвердження наведеного судження звернемося до матеріалів судової практики. Так, у Постанові від 17 червня 2020 року Верховний Суд зазначив, що правовідносини за нікчемним договором фінансового лізингу, на підставі якого відбулося фактичне користування позивачем транспортним засобом відповідача, за своїм змістом є кондикційними. Фактичний користувач предмета лізингу, який без достатньої правової підстави за рахунок власника предмета лізингу зберіг у себе кошти, які мав заплатити за весь час користування предметом лізингу, зобов'язаний повернути ці кошти власнику на підставі ч. 1 ст. 1212 ЦК України [13]. Оскільки в цій справі лізингоодержувач не виконав покладеного на нього обов'язку щодо сплати лізингових платежів за користування майном, суд не міг застосувати реституцію як наслідок нікчемного правочину, а відтак дійшов обґрунтованого висновку про наявність підстав для застосування до спірних правовідносин приписів ст. 1212 ЦК України.

Висновки. Отже, установлена законодавцем субсидіарність застосування кондикції і є тим універсальним критерієм, який дає змогу відмежувати її від інших способів захисту цивільних прав. Право на пред'явлення кондикційного позову на підставі ч. 3 ст. 1212 ЦК України виникає в тих випадках, коли титульний володілець позбавлений можливості захистити своє право, звернувшись із вимогою про застосування загального наслідку недійсності правочину, тобто лише за умови, що безпідставне збільшення майна набувачем за рахунок потерпілого не може бути усунене за допомогою інших охоронних заходів. З огляду на це, доводиться констатувати, що конкуренція між цими позовами не допускається.

На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що реституційна та кондикційна вимоги є самостійними способами захисту суб'єктивних цивільних прав. Субсидіарне застосування кондикції є можливим лише за умови, що титульний володілець не в змозі захистити своє суб'єктивне право шляхом пред'явлення позову про визнання договору (правочину) недійсним і/або застосування наслідків його недійсності (нікчемності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Верховного Суду від 5 березня 2020 року у справі № 910/9665/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88149746>.
2. Постанова Верховного Суду від 4 червня 2020 року у справі № 290/815/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89649145>.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Постанова Верховного Суду від 23 січня 2019 року у справі № 752/9870/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79684486>.
5. Косак В.М. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту. *Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні* : матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (30–31 травня 2008 р.). Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. С. 163–164.
6. Нижний А.В., Ходаківський М.П., Юровська Г.В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика : посібник для суддів / під редакцією А.В. Нижного. Київ : Алерта, 2020. 234 с.
7. Постанова Верховного Суду України від 24 вересня 2014 року у справі № 6-122 цс14. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipozicivsu/6-122cs14>.
8. Романюк Я.М., Майстренко Л.О. Реституція, відшкодування шкоди, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 10. С. 22–31.
9. Челіс О.І. Правова природа зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 41 (1). С. 144–147.
10. Скловський К.И. Собственность в гражданском праве. 5-е изд., перераб. Москва : Статут, 2010. 893 с.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 6-те вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2019. Т. II. 1048 с.
12. Постанова Верховного Суду України від 2 березня 2016 року у справі № 6-3090цс15. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/415BD112C69C3868C2257F72004F537E](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/415BD112C69C3868C2257F72004F537E).
13. Постанова Верховного Суду від 17 червня 2020 року у справі № 755/7989/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90168901>.